

بررسی تحلیلی و ساختارشناسانه جووک کاری صندوق قبرهای چوبی بقعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی

شهریار شکرپور*

استادیار، دانشکده هنر صنایع اسلامی، دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، تبریز، ایران

ولی جوادی آذر

مربی، دانشکده هنر صنایع اسلامی، دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، تبریز، ایران

امید شیخ بگلو

مربی، دانشکده هنر صنایع اسلامی، دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، تبریز، ایران

زینب مرادیان قوجه بگلو

دانشجوی کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی، دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، تبریز، ایران

چکیده

بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی یکی از مجموعه بناهای مهم مذهبی و آرامگاهی است که آثار مختلف هنری را در خود جای داده است. از آثار این مجموعه می‌توان به صندوق و لنگه درهای چوبی بسیار زیبایی که از دوره‌های مختلف تاریخی در این مکان بجا مانده، اشاره کرد. پژوهش حاضر در نظر دارد، شکل‌گیری جووک‌های بکار رفته در آثار این مجموعه را بررسی نموده تا از این طریق بتواند به اشکال و فرم جووک‌های بکار رفته در آن‌ها دست یابد. نگارندگان سعی دارند به مطالعه آثار چوبی مذکور در جهت شناخت و معرفی تکنیک‌ها و نقوش بپردازند مطالعه روند شکل‌گیری آن‌ها می‌تواند به‌عنوان ضرورتی برای تحقیق حاضر در نظر گرفته شود. سؤال مورد مطرح این است که چه نقوشی در جووک‌کاری‌های آثار چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین بکار رفته و روند تغییرات این نقوش چگونه بوده است؟ روش تحقیق پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی بوده، تجزیه‌وتحلیل تصاویر به‌صورت نرم‌افزاری (کورل و فتوشاپ) انجام گرفته است. جامعه آماری مربوط به ۱۲ صندوق چوبی است. بخش اصلی این پژوهش بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و استفاده از تصاویر عکاسی شده صورت گرفته است. یافته‌های به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که این مجموعه هنری و آرامگاهی روند تدریجی تغییرات در هنرهای چوبی ایران، از عصر ایلخانی تا دوره صفوی را در بردارد. این تغییرات در تکنیک‌ها و فرم‌ها بیش از همه متوجه نقوش است، جووک‌های اجرا شده در دوره‌های ایلخانی و تیموری و اوایل صفوی به‌مراتب پیچیده‌تر و زیباتر بوده و قامه‌بندی آن بیشتر به حالت خود آلت‌ها مثل: شش، ستاره و... است در صندوق قبر محیی‌الدین محمد که قدیمی‌ترین صندوق چوبی و تماماً با تکنیک جووک اجرا شده، جووک‌های آن با اشکال لوزی، مربع، مثلث و... بوده و عمدتاً با چوب آبنوس و استخوان اجرا شده‌اند که در دوره‌های بعدی اشکال بکار رفته در این تکنیک به‌مراتب ساده‌تر شده و قامه‌بندی به‌صورت نواری اجرا شده است.

واژگان کلیدی:

جووک‌کاری، صندوق قبرها، آرامگاه محیی‌الدین محمد، بقعه شیخ صفی‌الدین.

* مسئول مکاتبات: تبریز، خیابان آزادی، میدان حکیم نظامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای اسلامی، کد پستی:

مقدمه

مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی با دارا بودن برجسته‌ترین هنرهای چوب جایگاه ممتازی در بناهای تاریخی ایران دارد. بیشترین شناخت ما از صنعت چوب در این دوره، مجموعه صندوق‌های چوبی زیبا و نفیس مربوط به: صندوق قبر شیخ صفی، شاه اسماعیل و صندوق‌های مربوط به حرم‌خانه یا آرامگاه محیی‌الدین محمد و درها و گره چینی بزرگ چوبی ایوان‌های جنت سرا و دارالحدیث است. بدیهی است یکی از راه‌های زنده نگه‌داشتن تکنیک‌های به کاررفته در این آثار زیبا احیای دوباره‌ی آن در زندگی روزمره که با طراحی‌های خاص و توجه به نیازهای جامعه در دنیای مدرن با در نظر گرفتن تزئینات اصیل ایرانی-اسلامی بوده است. هدف از این پژوهش بررسی نقوش و فرم جووک‌های بکار رفته بر روی آثار مذکور خواهد بود. چه نقوشی در جووک‌کاری‌های آثار چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بکار رفته است؟ که این به‌عنوان سؤال پژوهش حاضر در نظر گرفته شده است. یکی از تکنیک‌های اجرایی بر روی آثار جووک‌کاری است، جووک‌کاری از هنرهای وابسته به چوب بوده که از ایجاد نقوش هندسی با استفاده از چوب‌های رنگی (معمولاً دو یا سه رنگ) که از کنار هم قرار دادن قطعات کوچک چوب با مقطع‌های مثلث، مستطیل، لوزی و غیره تشکیل می‌شود. در این کار هنرمند باید دقت و ظرافت بالایی داشته باشد تا بتواند نقوش را در

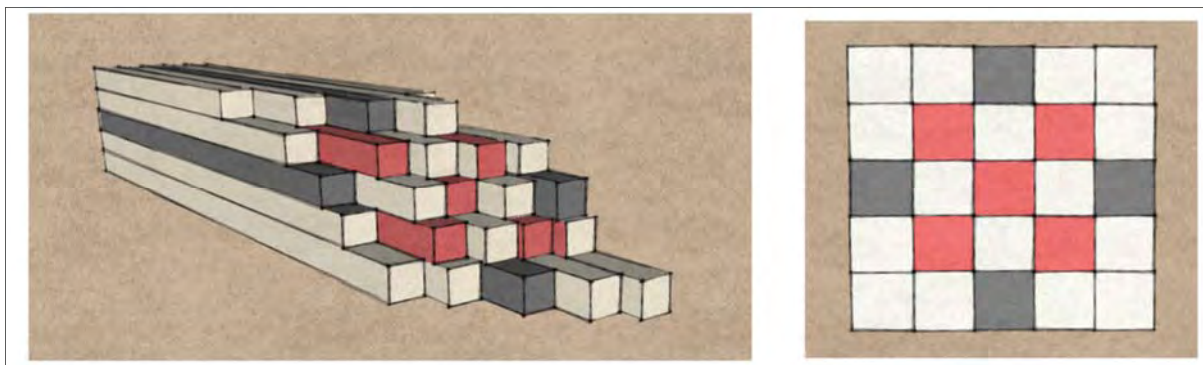
کنار هم جای دهد (Yavari, 2013, p.102). این هنر که تاکنون کمتر بدان پرداخته شده و دلیل آن شاید به خاطر این است که جووک‌کاری به‌عنوان هنر الحاقی و تزئینی برای سایر هنرها مثل: خاتم، معرق، منبت و ... به کاررفته است. شاید بتوان پیشینه آن را مانند خاتم دانست، ولی سابقه این فن به‌عنوان هنری مستقل در شیراز مورداستفاده قرار می‌گیرد (Shojae Noori, 2015, p.134). از تفاوت‌های جووک‌کاری و خاتم‌کاری این است که جووک مثل خاتم تنها در روکاری به کار گرفته نمی‌شود بلکه گاهی به‌صورت جازنی و گاهی هم به‌عنوان یک عضو اصلی از یک شیء خاص مثلاً به‌عنوان کلاف اصلی چهارچوب استفاده می‌شود. تنوع طرح‌های جووک بسیار زیاد است به‌گونه‌ای که هر طرحی را که بتوان با نقوش هندسی ایجاد کرد، می‌توان در این هنر بکار گرفت. از جووک در تزئین در، میلمان، دور جعبه‌ها و قاب‌های منبت، خاتم‌کاری و معرق‌کاری استفاده می‌شود. در کتاب گنجینه نقوش خاتم نگرشی بر ترسیم نقوش از «زرها تجویدی» آمده که: «جویی عبارت است از منشوری که مقطع آن لوزی و اندازه‌ی آن به‌اندازه دو مثلث باشد.» (تصویر ۱). جووک‌کاری از جمله هنرهایی است که هنرمندان از دیرباز با آن آشنا بودند و سیر دوره‌های تاریخی نه‌تنها باعث از بین رفتن آن نشده بلکه تحولی بر دوام آن شده است (Tajvidi, 2014, p.24).

۱. روش تحقیق

روش کلی تحقیق در این پژوهش، به‌صورت توصیفی-تحلیلی بوده و جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی از طریق عکاسی از آثار موجود در بقعه و مصاحبه با افراد صاحب‌نظر در این حوزه است. جامعه آماری مربوط به ۱۲ صندوق چوبی بوده که از بین آن‌ها سه صندوق که تکنیک جووک در آن اجرا شده بود برای تجزیه و تحلیل انتخاب شدند. بعد از تهیه تصاویر به‌صورت دستی و نرم‌افزاری طرح خطی آن‌ها ترسیم گردیده که توصیف و تطبیق نقوش، عناصر و تکنیک‌ها به‌صورت مکتوب و تصویری ارائه شده است.

۲. پیشینه تحقیق

بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی یکی از آثار مهم دوره صفوی بوده و موردتوجه بسیاری از مورخان و محققان قرار گرفته است. در این حوزه کتاب‌ها و مقالات و پایان‌نامه‌هایی به رشته تحریر درآمده‌اند که به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود، در رابطه با معرفی این بنا کتاب «صفوه الصفا» است که «ابن بزار» در زمان شیخ صدرالدین و به خواسته او در سال ۷۵۹ ه.ق به رشته تحریر درآورده است که در آن به شرح حال شیخ صفی و خاندان او همچنین بنای بقعه پرداخته

تصویر ۱: ترسیم خطی جووک مربع یا جویی (ترسیم از نگارندگان)
Fig. 1: Liner drawing of Jovak on the form of quadrangular

فضاها و عناصر معماری آن به بیش از ۶۷ واحد رسید. درباره اهمیت مجموعه تاریخی شیخ صفی الدین اردبیلی لازم است سخن یکی از محققان معماری و باستان‌شناسی اروپایی بیان شود. «فردریش زاره آلمانی که قدیمی‌ترین و معتبرترین کار تحقیقی را در ارتباط با مجموعه خانقاهی شیخ صفی الدین اردبیلی و دیگر بناهای تاریخی ایران انجام داده، معتقد است: (سه اثر برجسته‌ی ایران تحت جمشید، غار شاپور در شیراز و مجموعه‌ی شیخ صفی الدین در اردبیل است، که دوره‌های شکوفایی هخامنشی، ساسانی و اسلامی را نشان می‌دهند (Zare, 2006, p.8, 17, 18).

۴. تاریخچه جووک

با توجه به اینکه تکنیک جووک کاری و خاتم کاری مثل هم است، به نظر می‌رسد جایگاه و خاستگاه هر دو هنر یکی باشد و می‌توان قدمت خاتم و جووک را هم‌زمان دانست. از آنجایی که در مورد تکنیک جووک کاری تحقیقات خاصی صورت نگرفته و آثار موجود در این هنر را بیشتر در کتاب‌های مربوط به خاتم کاری باید مشاهده کرد.

تاریخچه‌ای که در مورد خاتم از کتاب «روزی‌طلب» گفته شد بیشتر بیانگر جووک کاری است. تصاویر موجود در این کتاب نیز به درستی تمایز بین خاتم و جووک را نشان می‌دهد. که اکثر کارهای کشورهای مختلف به‌نوعی جووک کاری را تداعی می‌کنند. ولی در این کتاب به تعریف و توضیح در مورد تاریخچه خاتم در کشورهای مختلف پرداخته شده است. که این‌ها از نظر نگارنده به جووک کاری شباهت بیشتری دارند. با توجه به تصاویر می‌توان به نوع برش‌ها که اغلب در قطع بزرگ و همچنین به اشکال مختلف مثل: مستطیل، لوزی، مربع، ذوزنقه و ... دیده می‌شوند که همه این اشکال عمدتاً در جووک کاری استفاده می‌شود. و از آنجایی که تاکنون در این خصوص تحقیقات خاصی صورت نگرفته، لذا می‌توان به تصاویر کتاب‌ها و آثار موجود در موزه‌ها رجوع کرده و فرق بین دو تکنیک شبیه به هم یعنی خاتم کاری و جووک کاری را تشخیص داد. در این قسمت به معرفی آثار در این زمینه در چند کشور مختلف پرداخته می‌شود.

«نخستین اثر شبیه به خاتم از روستای یوان در استان شانزی چین به‌دست آمده است که تاریخ آن به دوره تانگ، یعنی نخستین سلسله شناخته شده در این سرزمین بازمی‌گردد. نوعی طراحی و ساخت این اثر هنری نشان‌دهنده آن است که این هنر مدت‌ها قبل از این تاریخ رایج بوده و آن دوره، عصر شکوفایی خاتم بوده است.» (Roozitalab, 2003, p.23).

«در هند نیز هنر خاتم از همان ورود به این سرزمین مورد توجه هنرمندان و اشراف بوده است، به‌ویژه در دوره حکومت شاه جهان در هند (۱۵۳۷ ق) که ساخت اشیاء زینتی، به‌ویژه ابزار و ادوات جنگی اعم از شمشیر، خنجر و انواع غلاف‌ها و نیزه‌های خاتم کاری شده رونق خاصی داشته است» (Roozitalab, 2003, p.25).

۵. صندوق قبر مقبره شیخ صفی الدین اردبیلی

صندوق قبر شیخ صفی الدین اردبیلی از نظر تزیینات جز زیباترین و منحصربه‌فردترین آثار چوبی هنر ایران به شمار می‌آید (تصویر ۲). تزیینات هنری روی آن اغلب با تکنیک منبت، خاتم، معرق، گره‌چینی و جووک کاری به طرز ماهرانه‌ای اجرا شده این صندوق از دو مکعب

است. در کتاب «باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی» نوشته «ملکه گلمغانی‌زاده و حسن یوسفی» تحقیقاتی در مورد معماری بقعه و صنایع دستی به‌کاررفته در آن انجام شده است. «موسی رجبی اصل» در کتاب نقش و رنگ در بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، به آنالیز نقوش و تکنیک‌های هنری و مفاهیم رنگی به‌کاررفته در این مجموعه مورد پرداخته است.

پایان‌نامه «مژگان خیرالهی» با عنوان «صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی: شناخت طرح و فن و محتوی»، به تجزیه و تحلیل مقایسه چوبی پرداخته و انواع نقوش و تکنیک‌ها را مورد مطالعه قرار داده است. پایان‌نامه «مریم صلاحی» با عنوان «طراحی و ساخت میز عسلی (جلو مبلی) با ایده‌یابی از تزیینات دو صندوق قبر شیخ صفی الدین و شاه اسماعیل» ویژگی‌های این دو صندوق را به لحاظ نقوش و تکنیک مورد بررسی قرار داده است.

در زمینه جووک کاری منابع و مطالب تخصصی خاصی وجود ندارد و فقط به ذکر چند منبع در مورد خاتم کاری که اصل و ریشه جووک را در خاتم بیان کرده‌اند، مختصری پرداخته شده است که از جمله آن‌ها کتاب «هنر خاتم»، از «غلامرضا روزی‌طلب و ناهید جلالی»، در مورد تاریخچه خاتم در جهان و ایران همچنین خاتم‌های سه‌ضلعی تا چندضلعی (جووک)، نحوه ساخت، انواع مواد و مصالح بکار رفته در آن را بیان کرده است. «زهره تجویدی» در کتاب «گنجینه نقوش خاتم»، در جهت شناخت هنر خاتم و انواع نقوش آن مطالعاتی انجام داده است. کتاب «نیکو شجاعی» با عنوان «چوب و هنرهای چوبی ایران»، در مورد اکثر تکنیک‌های چوبی و نحوی اجرای آن‌ها پرداخته است. نمونه موردی از جووک کاری در پایان‌نامه «هاله صنعتی ایرانی» با عنوان «طراحی و اجرای لایتنگ‌های چوبی بر اساس آثار چوبی بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی بوده که نگاهی به هم‌هی آثار و اکثر تکنیک‌های اجرایی در آن‌ها را شناسایی و معرفی کرده است.

۳. مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی الدین اردبیلی

سنگ بنای اولیه خانقاه شیخ صفی الدین در عصر ایلخانان گذاشته شده است، این بنا ابتدا به‌صورت بنای خشتی بوده و سرانجام به اصرار یکی از پیروان متهول شیخ به نام حاجی سام بازاری، بنای خشتی دارالارشاد را به عمارتی با آجر تراشیده تبدیل می‌کنند. این مکان دارالارشاد نامیده شد و پس از مرگ شیخ با مشورت یاراناش در همان‌جا به خاک سپرده شد، ابن بزاز حظیره شیخ را پایین آرامگاه که مدفن خواجه محیی الدین محمد فرزند بزرگش و بعضی از نزدیکان شیخ است می‌داند (Ibn Bazzaz, 1997, p.642-987). این مجموعه یکی از بناهای تاریخی، فرهنگی، هنری، اجتماعی و سیاسی کشور بوده است. در مجموعه مذهبی شیخ صفی الدین اردبیلی سبک‌های مختلف هنری ایران مخصوصاً سبک تیموری، آذری و صفویه بوده است. به علت تداوم ساخت و سازه‌های دوره‌های مختلف تاریخی، از قرن هشتم تا اواخر دوره صفویه، این مجموعه به‌عنوان برگ زرین تاریخ هنر ایران زمین از برجسته‌ترین مجموعه‌های آرامگاهی و خانقاهی ایران محسوب می‌شود ساخت‌وسازهای معماری مجموعه از نیمه اول سده هشتم هجری (۷۰۰-۱۳۰۰) با ایجاد خانقاه و مدرس توسط شیخ صفی الدین اردبیلی شروع شد و با اقتدار شهریاران صفوی، توسعه و تکمیل یافته گونه‌ای که در عصر شاه‌طهماسب اول تعداد

تصویر ۲: صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی (نگارندگان)
Fig. 2: Grave box of Sheikh Safi-aldin Ardabili

صندوق بست‌های فلزی ساده و در بیرونی‌ترین گوشه‌ها بست‌های دو سر تخت آهنی مشبک که به شکل ترنج در آمده‌اند، به کار رفته است» (Rajabi asl, 2002, p.60). تکنیک این بخش را خاتم و معرق عنوان کردند همچنین در پایان نامه کارشناسی ارشد خانم هاله صنعتی ایرانی آن را جووک و خاتم‌کاری بیان کرده است (Sannati Irani, 2012, p.16). ولی از آنجایی که هر دو فن خاتم و جووک قامه‌بندی واحدی دارند می‌توان کل این حاشیه را جووک‌کاری دانست. چون در فن جووک‌کاری هر نوع سطح مقطع را برای قامه‌بندی می‌توان استفاده کرد (به جز دایره). منشورهایی هم که در خاتم‌کاری استفاده می‌شود در جووک‌کاری نیز قابل استفاده هستند (Moradian, 2016, p.31).

قسمتی از این جووک که مثل خاتم پیچیده شده به شکل شش ضلعی و چهار ضلعی می‌باشد داخل و اطراف هر دوی آن‌ها با مثلث‌های ریزی که به رنگ‌های سیاه (آبنوس) بوده و رنگ قهوه‌ای (احتمالاً فوفل) و رنگ سفید (استخوان) و مثلث‌های سیمی بسته شده‌اند. در بین شش ضلعی و چهار ضلعی نیز آلت طبل پیچ خورده مشاهده می‌شود که چوب‌های آن در یک طیف رنگی قهوه‌ای روشن تا تیره می‌باشد. همه آلت‌هایی که گفته شد در کنار هم طبق نقش یک قامه را تشکیل می‌دهند. قامه‌ی آماده شده بصورت ورقه ورقه در می‌آید و نهایت در کنار یکدیگر چیده می‌شود (Salahi, 2015, p.43) (تصویر ۳).

مستطیل روی هم قرار گرفته تشکیل شده که ابعاد صندوق پایینی $312 \times 131 \text{ cm}$ و در ارتفاع 52 cm و صندوق بالایی $295 \times 105 \text{ cm}$ و در ارتفاع 104 cm است. این صندوق از قطعات چوبی به هم پیوسته ساخته شده و تقریباً چهار نوع رنگ قهوه‌ای را داراست. لوح نقره‌ای برجسته‌ای با زمینه لاجوردی روی صندوق از روبرو تعبیه شده و کف مقبره از کاشی خشتی قهوه‌ای روشن استفاده شده است (Rajabi asl, 2002, p.60).

۶. نقوش جووک‌های حاشیه‌ی مکعب مستطیل بالایی (بدنه) صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی

این صندوق با ظاهر شگفت‌انگیزش دنیایی از طرح و نقش را در خود دارد تقسیماتی که روی مکعب مستطیل بالایی انجام گرفته به ترتیب سه حاشیه و یک متن بوده که حاشیه اول با طرح کتیبه با تکنیک کنده‌کاری انجام شده، حاشیه دوم با تکنیک گره چینی و حاشیه سوم با فن جووک اجرا گشته و بعد از آن متن صندوق بالایی قرار گرفته است. حاشیه سوم یا داخلی: در کتاب «نقش و رنگ» در مورد این بخش چنین توضیح آمده: «تلفیقی از خاتم و معرق چوب که یک درمیان، دورتادور صندوق را احاطه نموده‌اند. طرح قطعات معرق چهارضلعی‌ها، مرتبط و پیچیده به همدیگر است؛ گویی یک صفحه مستطیلی از وسط پیچ خورده و پشت‌ورو شده است. در گوشه‌های

تصویر ۳: بخشی از جووک‌کاری در حاشیه سوم از صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی (نگارندگان)
Fig. 3: Detail of Jovak in the third fringe of grave box of Sheikh Safi-aldin Ardabili

تصویر ۴: ترسیم خطی جووک‌کاری در حاشیه سوم از صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی (نگارندگان)
Fig. 4: Liner drawing of Jovak in the third fringe of grave box of Sheikh Safi-aldin Ardabili

تصویر ۷: بخشی از حاشیه اول صندوق قبر شاه اسماعیل (نگارندگان)
Fig. 7: Detail of the first fringe of grave box of Shah Ismael

تصویر ۸: ترسیم خطی بخشی از حاشیه اول صندوق قبر شاه اسماعیل (نگارندگان)

Fig. 8: Liner drawing of the first fringe of grave box of Shah Ismael

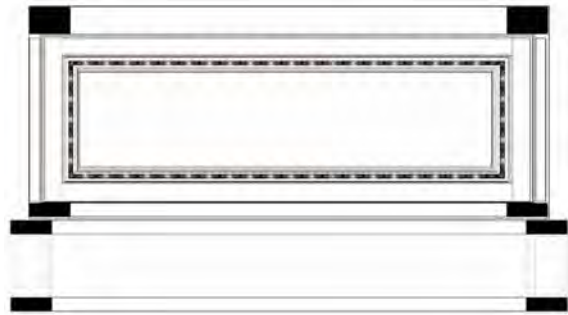
«آلت و لقط» با گره شش و تکه که آلت‌هایی چون شش کشیده و شش ضلعی منتظم و همچنین تکه را ایجاد کرده است. (Kheiro al_lahi, 2009, p.88). در شش کشیده آیات قرآنی و با خط ثلث و در شش منتظم کلمات «الله»، «محمد» (ص) و «علی» (ع) و در حاشیه ضلع شرقی بر روی شش ضلعی منتظم طرح گیاهی نیز دیده می‌شود که روی چوب کنده‌کاری شده است و در تکه‌ها خاتم شش مورداستفاده قرار گرفته است (Salahi, 2015, p.58). (تصویر ۷). البته لازم به ذکر است که گره چینی‌های این بخش با جووک کاری انجام گرفته است (Moradian, 2016, p.34).

در حاشیه دوم که دورتادور هر ضلع تکنیک گره چینی آلت و لقط و با گره «هشت و چهار لنگه جفت هشت» و در بالا و پایین آلت‌ها بازوبندی و دوزتقه ایجاد شده، دیده می‌شود (Kheiro al_lahi, 2009, p.88). همچنین در بالا و پایین هشت کشیده گره شش و تکه اجرا شده است. درون این آلت‌ها طرح‌های اسلیمی درهم‌تنیده با تکنیک مشبک‌های ظریف بر روی استخوان اجرا شده و در شش ضلعی منتظم و تکه‌ها از خاتم ۶ و ستاره‌های ۶ پر جایگزین شده است. در کتیبه‌ها علاوه بر آیات قرآنی؛ گل، غنچه و برگ‌ها و طرح‌های اسلیمی بر روی عاج (استخوان) منبت‌کاری شده که بر روی زمینه آن پارچه حریر قرمز رنگ قرار گرفته و در بعضی از آن‌ها کتیبه‌ها و بقیه عناصر به صورت کنده‌کاری دیده می‌شود. در دو وجه شرقی و غربی صندوق درون آلت شمس هشت، کلمه «علی» (ع) چهار بار با ترکیب‌بندی منتظم و با دو رنگ سیاه و سفید که احتمالاً (آبنوس و عاج) باشد با تکنیک جووک انجام شده است (تصویر ۹).

در متن مکعب مستطیل بالایی گره «ده تند»، گره چینی به شکل آلت و لقط کار شده است. آلت‌های شمس ده؛ ترنج، شش‌بندی،

تصویر ۹: بخشی از حاشیه دوم صندوق قبر شاه اسماعیل (نگارندگان)
Fig. 9: Detail of the second fringe of grave box of Shah Ismael

تصویر ۵: طرح خطی جووک کاری‌های صندوق قبر شیخ صفی الدین اردبیلی (نگارندگان)

Fig. 5: Liner drawing of Jovak in the grave box of Sheikh Safi-al-din Ardabili

۸. صندوق قبر مقبره شاه اسماعیل

این صندوق نیز از دو مکعب مستطیل روی هم تشکیل شده است که ابعاد صندوق پایینی ۲۱۵ × ۹۸ × ۴۱ cm ارتفاع و مکعب مستطیل بالایی نیز ۲۰۳ × ۸۵ × ۹۹ cm ارتفاع آن است (تصویر ۶). در مورد جنس این صندوق نظرات مختلفی وجود دارد. شیل در خاطرات خود می‌نویسد: «در آرامگاه بالای مقبره شاه اسماعیل صندوق بزرگی از چوب صندل با تزیینات ریز عاج، به شکل تابوت قرار دارد که همایون پادشاه هندوستان فرستاده است.» (Shil, 1987, p.327). لارنس لاکهارت نیز جنس آن را از صندل می‌داند. گلریز خاتم معتقد است چوب حاشیه فوقانی صندوق چوب درخت ساج است (Kheiro al_lahi, 2009, p.76). کیانمهر مشبک‌های سفید را استخوان شتر و نوع چوب‌های به کار رفته در صندوق را چنار، شمشاد و گلابی عنوان کرده است (Kianmehr, 2004, p.133). چوب‌های بکار رفته در این صندوق را گلمغانی‌زاده فوفل و ملج بیان کرده و مشبک‌های سفید را عاج می‌داند (Gholmaghanizadeh, 2005, p.448). اما از نظر نگارندگان کلاف اصلی کار عمدتاً از چوب ساج بوده است. همچنین مصباحی در مورد صندوق قبر شاه اسماعیل این گونه می‌نویسد که شکل‌های هندسی و صدها قطعه بسیار زیبایی که با قطعات عاج و استخوان فیروزه‌ای رنگ روی این صندوق را پوشانده است (Mesbahi, 2009, p.22).

۸-۱. جووک‌های بکار رفته در حاشیه‌ها و متن صندوق

قبر شاه اسماعیل

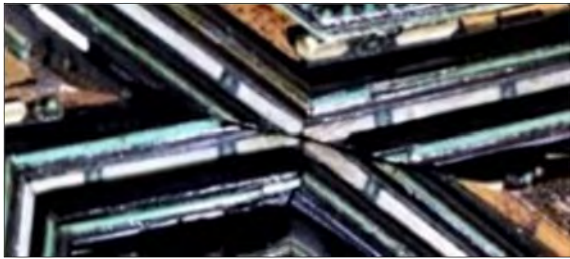
در مکعب مستطیل بالایی و قسمت بالایی این صندوق کتیبه‌ای به عرض ۳۰ cm و دورتادور صندوق قرار گرفته که با تکنیک گره چینی

تصویر ۶: صندوق قبر شاه اسماعیل (نگارندگان)
Fig. 6: Grave box of Shah Ismael

تصویر ۱۳: تصویر و طرح خطی شمسه هشت در ضلع شرقی (نگارندگان)
Fig. 13: Picture and liner drawing of "shamse hasht" in the east side

(authors).

تصویر ۱۴: تصویر و طرح خطی ده تند در متن ضلع شمالی (نگارندگان)
Fig. 14: Picture and liner drawing of "dahe tond" in the background of north side

تصویر ۱۵: تصویر و طرح خطی شمسه هشت در حاشیه دوم ضلع‌های شرقی و غربی (نگارندگان)

Fig. 15: Picture and liner drawing of "shamse hasht" in the second fringe of west and east sides

تصویر ۱۰: ترسیم خطی بخشی از حاشیه دوم صندوق قبر شاه اسماعیل (نگارندگان)

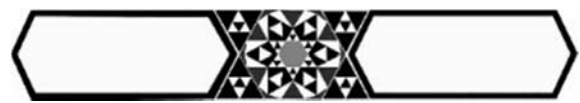
Fig. 10: Diner drawing of the second fringe of grave box of Shah Ismael

پنج (ستاره)، ترقه و دانه بلوط است (Kheiro al_lahi, 2009, p.88) (تصویر ۱۱). در گره چینی این بخش نیز جووک کاری دیده می‌شود در بین زوارهای سیاه‌رنگ، یک زوار که با جووک مربع و استخوان اجرا شده، وجود دارد. که این نوع جووک در سه سمت شمالی، جنوبی و غربی دیده می‌شود. علاوه بر این در کنار آنها که به صورت پنج خورده دیده می‌شوند روی آنها نیز از جووک پوشیده شده است که با استخوان و جووک نوع شش ضلعی اجرا شده است استخوان آن به صورت شش کشیده در بین جووک قرار دارد. همچنین در روی لقاط به وجود آمده مشبک کاری و یا کنده کاری بر روی عاج (استخوان) با طرح‌های اسلیمی و یا ختایی انجام گرفته است.

تصویر ۱۱: تصویر و طرح خطی بخشی از متن صندوق بالایی صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی (نگارندگان)

Fig. 11: Picture and liner drawing of details of grave's background in the above of grave box of Shah Ismael Safavi

تصویر ۱۲: تصویر و طرح خطی شش و تکه در تمامی ضلع‌های متن (نگارندگان)

Fig. 12: Picture and liner drawing of "shesh and tekkeh" in all sides

تصویر ۱۸: نمونه‌ای از جووک کاری‌های قسمت فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل (نگارندگان)

Fig. 18: Sample of Jovaks above the grave box of shah Ismael

تصویر ۱۹: طرح خطی جووک‌های حاشیه قسمت فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل (نگارندگان)

Fig. 19: Liner drawing of Jovaks above the grave box of shah Ismael

قسمت پخ خورده‌اند و روی آن‌ها ورق طلا استفاده شده و که آن‌ها را نیز با رنگ قهوه‌ای گل و برگ‌های ختایی قلم‌گیری شده است. در بین حاشیه خارجی و متن یک ردیف حاشیه باریک تقریباً در حدود ۱۲ cm با تکنیک جووک و خاتم اجرا شده که آلت‌های شش ضلعی و شش کشیده و تکه است که بر روی شش کشیده با دو رنگ سیاه احتمالاً (آبنوس) و سفید (عاج یا استخوان) جووک کاری انجام شده است و در شش ضلعی نیز بر روی آن یک حاشیه از خاتم مرکز آن با نقاشی پوشیده شده که البته لکه‌های رنگ برجای مانده است و در تکه‌ها نیز خاتم جایگزین شده است (تصویر ۱۸).

۹. آرامگاه محیی‌الدین محمد یا حرم‌خانه

چهارمین صندوق، صندوق قبر «محمد» به سال ۷۵۳ ه.ق است. «از بقایای موجود این صندوق می‌توان تعالی و اوج هنر منبت و خاتم ایران را در قرن هشت هجری مشاهده کرد. بالینکه گفته شده که قدیمی‌ترین صندوق خاتم شاید صندوق ضریح حضرت امام حسن عسگری (ع) متعلق به دوره صفوی باشد ولی دویست سال قبل از این اثر صندوقی در مقبره‌ی آرامگاه محیی‌الدین محمد قرار گرفته که به‌عنوان قدیمی‌ترین صندوق مقبره‌ی ایران است (Yosefi & Gholmaghazadeh, 2010, p.254). این صندوق نیز از سه بخش بدنه و بخش میانی و قسمت محرابی تشکیل شده که ابعاد آن‌ها در مکعب مستطیل یا همان بدنه ۱۷۷×۶۶ cm و در ارتفاع ۸۴/۵ cm است. قسمت میانی ۱۲۲×۳۴ cm و در ارتفاع ۸/۵ cm است. قسمت فوقانی، مکعب مستطیلی که قوس محرابی دارد ۹۲×۳۵ cm و به ارتفاع ۲۷ cm است. در تزیینات این صندوق از تکنیک گره چینی، مشبک منبت، کنده‌کاری، معرق و جووک کاری استفاده شده است (تصویر ۲۰).

۱-۹. جووک‌های بکار رفته در قسمت فوقانی صندوق قبر محمد

در قسمت فوقانی (محرابی) این صندوق یک ردیف حاشیه که در

در دو وجه شرقی و غربی صندوق گره «هشت و دوازده تند» به شیوه گره چینی آلت و لقط اجرا شده و شامل آلتی چون: شمشه دوازده، شمشه هشت، ترنج، شش بندی، پنج (ستاره)، شش شل و ترقه است (Kheiro al_lahi, 2009, p.88). البته در گره چینی‌های قسمت شرقی نوع جووک استفاده شده متفاوت‌تر از بقیه قسمت‌هاست بدین ترتیب که در بین زوارهای سیاه‌رنگ یک زوار سیاه‌رنگ دیگر که درون آن با گره «هشت و چهار لنگه جفت هشت» کار شده که فقط در آلت هشت که درون آن با یک هشت‌ضلعی از عاج (استخوان) قرار دارد و خود آلت هشت و جفت هشت با یک نوار باریک نقره روی این آلت کشیده شده است (Rajabi asl, 2002, p.65).

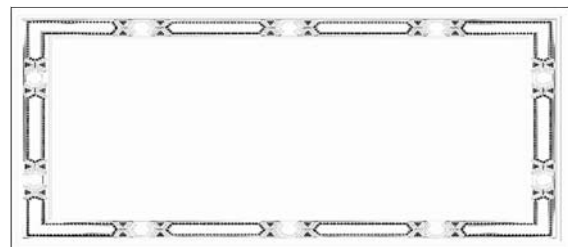
۲-۸. جووک‌های بکار رفته در قسمت فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل

وجه فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل که این بخش شامل یک حاشیه و یک متن در داخل کادر دیگری قرار گرفته که با تکنیک گره چینی آلت و لقط اجرا شده و نوع گره در این بخش «هشت تند» است که آلت آن شامل شمشه هشت تند، شش بندی، پنج (ستاره)، ترقه، و دو سلی است. گره به‌کاررفته در متن نیز «ده تند» است که آلتی چون شمشه ده، شش تند، ترنج، پنج (ستاره)، دانه بلوط و ترقه را تشکیل داده است (Kheiro al_lahi, 2009, p.88) (تصویر ۱۶). روی لقط‌ها با یک ردیف خاتم در کناره‌ها به‌صورت حاشیه جایگزین شده و مرکز آن‌ها با طرح‌های اسلیمی و گل و برگ‌های ختایی در زمینه لاجوردی نقاشی شده است. که اکنون در قسمت‌های مرکزی تعداد کمی از این نقاشی‌ها باقی مانده است و در بقیه قسمت‌ها فقط به‌صورت لکه‌ای از لاجوردی‌ها دیده می‌شود. همه لقط‌ها در این

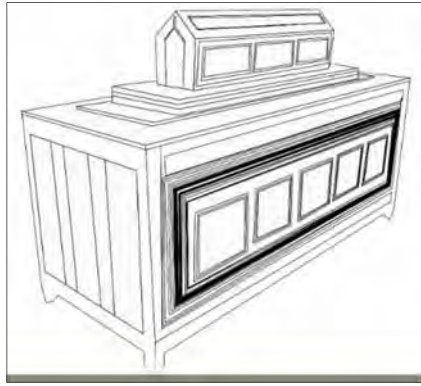
تصویر ۱۶: بخش فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل (نگارندگان)

Fig. 16: Above part of grave box of Shah Ismael

تصویر ۱۷: طرح خطی جووک کاری‌های قسمت فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل (نگارندگان)

Fig. 17: Liner drawing of Jovaks above part of grave box of Shah Ismael

تصویر ۲۱: طرح خطی صندوق قبر محمد (نگارندگان)
Fig. 21: Liner drawing of grave box of Mohammad

تصویر ۲۰: صندوق قبر محمد (نگارندگان)
Fig. 20: Grave box of Mohammad

تصویر ۲۳: قسمت فوقانی صندوق قبر محمد (نگارندگان)
Fig. 23: Above part of grave box of Mohammad

تصویر ۲۴: طرح خطی قسمت فوقانی صندوق قبر محمد (نگارندگان)
Fig. 24: Liner drawing of above in grave box of Mohammad

تصویر ۲۵: بخشی از جوک‌های قسمت فوقانی صندوق قبر محمد (نگارندگان)

Fig. 25: Details of Jovaks above part in grave box of Mohammad

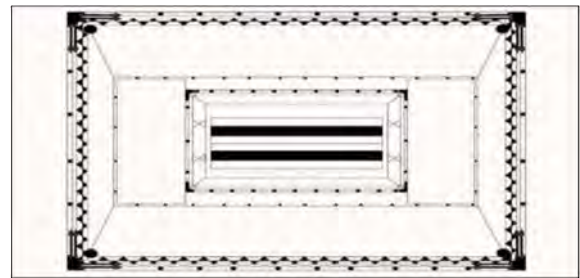
تصویر ۲۶: طرح خطی جوک‌های قسمت فوقانی صندوق قبر محمد (نگارندگان)

Fig. 26: Liner drawing of Jovaks above part in grave box of Mohammad

داخل کادر مستطیلی قرار گرفته که با تکنیک جووک کاری آلت شش کشیده و نُکه را ایجاد کرده است. چوب بکار رفته در این قسمت سیاه و سفید است که جنس آن احتمالاً از آبنوس و استخوان (عاج) باشد. در پایین‌تر از این حاشیه در داخل کادرهای مستطیلی، سه لث مستطیل افقی که با جووک‌های سیاه و سفید به صورت اریب و با خط‌های متناوب کار شده، که دور آن‌ها را قاب گرفته است. در داخل مستطیل‌ها با گره «شش» گره چینی آلت و لقط با دو رنگ سیاه و سفید اجرا شده است (Kheiro al-lahi, 2009, p.107) (تصویر ۲۳). داخل همه‌ی آلت‌های به وجود آمده با تکنیک جووک پر شده‌اند. در بعضی از این آلت‌ها و همچنین در قسمت محرابی (قسمت جانبی) بعد از مرمت فقط یک تخته صاف گذاشته شده که از تزیینات قبلی آن چیزی در دست نیست (Moradian, 2016, p.42).

۹-۲. نقوش بکار رفته در قسمت میانی صندوق قبر محمد

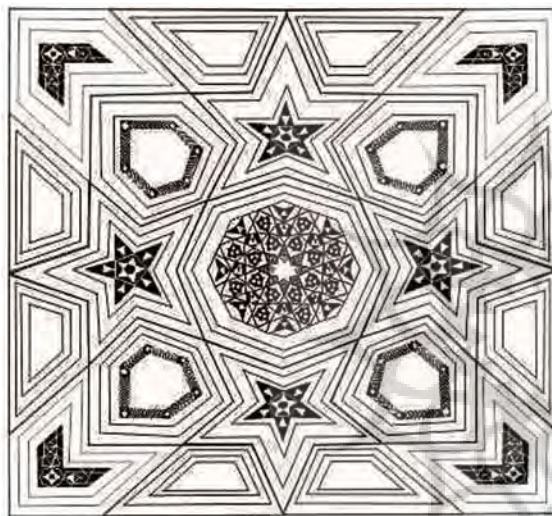
در بخش میانی تزیینات خاصی وجود ندارد به‌غیر از قسمت پایینی که تزیینات این قسمت بر پایه مثلث است که در آن دو ردیف مثلث که رأس آن‌ها به سمت بیرون است با یک رنگ دیگر به صورت جازنی اجرا شده است. از این تکنیک در قسمت کناری نمای بالایی مکهب مستطیل (بدنه) استفاده گردیده است. همچنین از گل‌میخ‌ها در تزیینات این قسمت استفاده کرده‌اند (تصویر ۲۷).

تصویر ۲۲: ترسیم خطی از نمای بالایی صندوق قبر محمد (نگارندگان)
Fig. 22: Liner drawing of above view in grave box of Mohammad

تصویر ۳۰: متن قسمت پایینی از صندوق قبر محمد (نگارندگان)
Fig. 30: Background of below part in grave box of Mohammad

تصویر ۳۱: طرح خطی متن قسمت پایینی از صندوق قبر محمد (نگارندگان)
Fig. 31: Liner drawing of below part in grave box of Mohammad

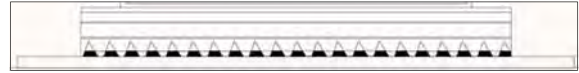
۱۰. یافته‌های حاصل

با توجه به نتایج به‌دست‌آمده در این تحقیق در زمینه‌ی جووک‌کاری‌های آثار چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، که از بین آثار چوبی موجود در آن سه نمونه صندوق که این تکنیک در آنها اجرا شده، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. فرم به‌دست‌آمده از جووک‌های موجود بر روی هر صندوق متفاوت بوده که فقط در چند مورد به هم شبیه بودند. ویژگی‌های کلی جووک‌ها در سه مؤلفه رنگ، نقش و سطوح ریز است. که مقایسه تطبیقی هر کدام از نمونه‌های مطالعاتی در جداول ۲ تا ۴ نشان داده شده است (جدول شماره ۲، ۳ و ۴).

با یک نگاه کلی می‌توان تنوع نقش جووک‌ها و گستردگی آن را، بر روی این صندوق‌ها مشاهده کرد. ظرافت و دقت در اجرای این تکنیک بر روی هر یک از صندوق‌ها به‌مراتب بیشتر بوده است. همچنین نمونه طرح شطرنجی جووک در صندوق قبر محیی‌الدین محمد مشاهده می‌شود و نوع قامه بندی در صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل بیشتر از نوع نواری است اما در صندوق قبر محیی‌الدین محمد عمدتاً قامه بندی به شکل همان آلت بوده است.

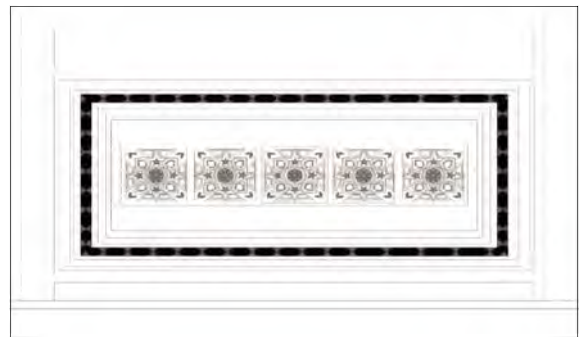
تصویر ۲۷: قسمت میانی صندوق قبر محمد (نگارندگان)
Fig. 27: Middle part in grave box of Mohammad

تصویر ۲۸: طرح خطی قسمت میانی صندوق قبر محمد (نگارندگان)
Fig. 28: Liner drawing of middle part in grave box of Mohammad

۳-۹. جووک‌های بکار رفته در مکعب مستطیل پایینی (بدنه) صندوق قبر محمد

در سمت بالایی مکعب مستطیل (بدنه) کتیبه‌ای به خط ثلث روی زمینه کنده‌کاری شده است. یک موتیف قاب مانند به‌صورت تکراری در روی چوب کنده‌کاری شده که در سه قسمت یعنی در حاشیه پایینی و در دو سمت حاشیه کناره‌ی دیده می‌شود. بعد از این حاشیه کادرهای مستطیلی در دو ردیف با رنگ قهوه‌ای روشن و یک ردیف حاشیه در وسط آن‌ها مثل حاشیه بکار رفته در قسمت محرابی مشاهده می‌شود. داخل آن نیز با پنج قاب مربعی جدا شده است. در داخل مربع‌ها با گره «هشت» به شیوه گره چینی آلت و لقط با سه رنگ قهوه‌ای، سیاه و سفید اجرا شده است (Kheiro al_Jahi, 2009, p.107) (تصویر ۲۹ و ۳۰). آلت‌هایی چون هشت‌ضلعی در وسط و پنج (ستاره) با تکنیک جووک پوشیده شده که نوع جووک آن «هشت کند» است و در آلت پنج نیز از جووک پنج‌ضلعی (پنج) استفاده شده است. در آلت شش نیز یک ردیف حاشیه از جووک‌کاری شده و در داخل آن‌ها از مشبک مثبت ریز، پر شده است. جووک‌های موجود در این قسمت از نوع زلفک و نوع دیگر آن به‌صورت شطرنجی است. در پایان‌نامه صنعتی نیز جووک‌های این بخش با نام جناقی یا دندان‌موشی در دو رنگ سیاه (آبنوس) و سفید (استخوان یا عاج) عنوان شده است (Sanati, 2012, p.75). در گوشه‌ها نیز از تکنیک معرق جایگزین استفاده شده است. تمامی جووک‌های بکار رفته بر روی این صندوق در جدول شماره ۱ آورده شده است.

تصویر ۲۹: ترسیم خطی مکعب مستطیل پایینی (بدنه) صندوق قبر محمد (نگارندگان)

Fig. 29: Liner drawing of cuboid part in grave box of Mohammad

جدول ۱: انواع جووک‌های بکار رفته بر روی صندوق قبر محمد (نگارندگان)

Table 1: Kinds of used Jovaks on grave box of Mohammad

ردیف	محل استفاده شده	نام گره	تصویر نمونه جووک	طرح خطی
۱	حاشیه قسمت فوقانی Fringe of above part	شش و تکه Shesh va Toke		
۲	قاب دور قسمت فوقانی Framework of above part	قاب دور مستطیل بالایی Framework of above rectangle		
۳	قسمت فوقانی above part	شش Shesh		
۴	قسمت فوقانی above part	پنج (ستاره) Panj (Stare)		
۵	متن پایینی Below background	پنج (ستاره) Panj (Stare)		
۶	متن پایینی Below background	شش Shesh		
۷	متن پایینی Below background	هشت Hasht		
۸	متن پایینی Below background	شش Shesh		

جدول ۲: رنگ چوب‌های بکار رفته در جووک‌ها (نگارندگان)

Table 2: Colors of used woods in Jovaks

ردیف	آبنوس (سیاه)	فوفل (قهوه‌ای)	استخوان (سفید)	استخوان سبز شده	شمشاد	مفتول برنجی
صندوق قبر شیخ صفی‌الدین Grave box of Sheikh Safi-aldin Ardabili	*	*	*	*	*	
صندوق قبر شاه اسماعیل Grave box of Shah Ismael	*	*	*	*	*	*
صندوق قبر محیی‌الدین محمد Grave box of Mohye al-din Mohammad	*	*	*			

جدول ۳: نقش انواع جووکها (نگارندگان)

Table 3: Motifs of kinds of Jovaks

صندوق قبر محیی الدین محمد Grave box of Mohye al-din Mohammad	صندوق قبر شاه اسماعیل Grave box of Shah Ismael	صندوق قبر شیخ صفی الدین Grave box of Sheikh Safi-aldin Ardabili	ردیف
*	*	*	شش ضلعی / hex angle
*	*	*	چهار ضلعی / quadrangle
*	*	*	شمسه هشت / Shamse hasht
*	*	*	تکه / Toke
	*		ده تند / Dahe tond
*	*		پنج یا ستاره / Panj or staire
*			شطرنجی / checkered
*			طرح رگه دار دو رنگ Veiny-bicolor motif
	*		شمسه کشیده / Extensive Shamse
	*		لوزی / rhombus
	*		هشت کشیده / Extensive eight
		*	طبل / Tabl

جدول ۴: نقوش سطوح ریز در جووکها (نگارندگان)

Table 4: Motifs of detail surfaces in Jovaks

صندوق قبر محیی الدین محمد Grave box of Mohye al-din Mohammad	صندوق قبر شاه اسماعیل Grave box of Shah Ismael	صندوق قبر شیخ صفی الدین Grave box of Sheikh Safi-aldin Ardabili	ردیف
*	*	*	
	*		
*	*	*	
*	*	*	
*	*	*	
*			
*			
*			
*	*		
*	*		
*	*		
*	*		
	*		
*	*	*	
	*		
	*		
*	*	*	
	*	*	
*	*	*	
*	*	*	
*			
*			
	*		

نتیجه گیری

با توجه به مطالعات صورت گرفته بر روی جووک‌های سه نمونه صندوق قبر می‌توان به این نتیجه رسید که نقوش جووک‌های روی صندوق قبر محمد بیشتر به صورت شطرنجی و آلت‌هایی مثل: شش، ستاره و غیره بوده در صندوق قبر شیخ صفی به صورت نواری و با نقش طبل و شش و چهارضلعی قامه‌بندی صورت گرفته و در صندوق قبر شاه اسماعیل قامه‌بندی در دو نوع نواری و به شکل آلت‌ها انجام گرفته است. همچنین یک تفاوت عمده در صندوق قبر شاه اسماعیل با دو صندوق دیگر وجود دارد و آن این که زه کشی گره‌ها بر روی این صندوق با تکنیک جووک انجام شده و این بیشتر به خاطر شاخص بودن این صندوق است که در نوع رنگ‌ها و مواد به کاررفته بر روی آن متفاوت بودن آن را نشان می‌دهد. جووک‌هایی که به شکل خود آلت‌ها بوده‌اند نمونه‌های آن بر روی صندوق قبر محمد بوده و

این نشانگر آن است که هنرمند بیشتر سعی داشته تا به خاتم گل‌بندی دست پیدا کند یعنی علاوه بر حاشیه آن را وارد متن کند برای همین به نوعی متفاوت‌تر از قبل کار کرده است. همچنین این مجموعه هنری و آرامگاهی روند تدریجی تغییرات در جووک‌کاری ایران را، از عصر ایلخانی تا دوره صفوی بیان می‌کند. این تغییرات در تکنیک‌ها و فرم‌ها بیش از همه متوجه نقوش بوده و جووک‌های اجرا شده در دوره‌های ایلخانی و تیموری و همچنین اوایل صفوی به مراتب از نقوش متنوعی بهره برده‌اند. در صندوق قبر محمد که قدیمی‌ترین صندوق چوبی بوده و اکثراً تزیینات آن با تکنیک جووک اجرا شده، جووک‌های آن با اشکال لوزی، مربع، مثلث و غیره بوده و عمدتاً با چوب آبنوس، فوفل و استخوان اجرا شده‌اند که در دوره‌های بعدی اشکال بکار رفته در این تکنیک به مراتب ساده‌تر شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. صفوه الصفا: کتابی است در ترجمه احوال و اقوال و کرامات شیخ صفی الدین اسحق اردبیلی، نوشته توکل بن اسماعیل ابن بزاز است.

References

- Gholmaghanizadeh asl, Malakeh and Yosefi, Hasan. (2005). *Archeology and art history of Sheikh Safi al-din Ardabili*. First edition. Ardabil: Nikamooz. [in Persian]
- [گلمغانی‌زاده اصل، ملکه و یوسفی، حسن. (۱۳۸۴). *باستان‌شناسی و تاریخ هنر شیخ صفی الدین اردبیلی*. چاپ اول، اردبیل: انتشارات نیک آموز.]
- Ibn Bazzaz Ardabili. (1997). *Safuato al-Safu*. Second edition. Tehran: Zaryab. [in Persian]
- [ابن بزاز اردبیلی. (۱۳۷۶). *صفوه الصفا*. با مقدمه و تصحیح غلام‌رضا طباطبایی مجد، چاپ دوم، تهران: زریاب.]
- Kianmehr, Gobad et al. (2004). Aesthetic valu of carving in Iran, Shah Tahmasb Safavi. *Journal of Honarhay Ziba*. 20: 79-88. [in Persian]
- [کیانمهر، قباد و دیگران. (۱۳۸۳). ارزش‌های زیبایی‌شناسی مینت کاری در ایران در دوران شاه طهماسب صفوی. *تشریحات زریا*. شماره ۲۰. ۷۹-۸۸.]
- Kheiro al-Lahi, Mojgan. (2009). The box of wooden grave of Sheikh Safi al-din Ardabili's tomb: Recognising of design, content. (Unpublished master's thesis). Islamic art university of Tabriz, Tabriz, Iran. [in Persian]
- [خیرالهی، مژگان. (۱۳۸۸). صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی: شناخت طرح، فن و محتوی. کارشناسی ارشد، ایران، تبریز. دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، دانشکده هنر اسلامی.]
- Mesbahi, Shokofeh. (2009). *Missing Safavid art and architecture of Sheikh Safi al-din Ardabili's collection: Restructuring plan of head of Aligapu and revival of its decoration*. First edition. Tehran: Resaneh pardaz. [in Persian]
- [مصباحی، شکوفه. (۱۳۸۸). *گمشده‌های هنر و معماری صفویه*
- مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی: طرح بازسازی سر در عالی قاپو و احیای تزیینات آن، چاپ اول، تهران: انتشارات رسانه پرداز.]
- Moradian Gojebaglo, Zeynab. (2016). Designing and implementation of Jovak on the quran's box based on the samples of Sheikh Safi al-din Ardabili's tomb. (Unpublished master's thesis). Islamic art university of Tabriz, Tabriz, Iran. [in Persian]
- [مرادیان قوجه بگلو، زینب. (۱۳۹۵). طراحی و اجرای جووک‌کاری جعبه قرآن، بر اساس نمونه‌های موجود در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، کارشناسی، ایران، تبریز. دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، دانشکده هنر اسلامی.]
- Rajabi asl, Mosa. (2002). *Motif and color in the tomb of Sheikh Safi al-din Ardabili*. First edition. Ardabil: Sheikh Safi aldin. [in Persian]
- [رجیبی اصل، موسی. (۱۳۸۱). *نقش و رنگ در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی*. چاپ اول، اردبیل: انتشارات شیخ صفی‌الدین.]
- Salahi, Maryam. (2015). Designing and manufacturing a wooden table based on the decoration of the wooden tomb box of Sheikh Safi al-din Ardabili and Shah Ismael Safavi. (Unpublished master's thesis). Islamic art university of Tabriz, Tabriz, Iran. [in Persian]
- [صلاحی، مریم. (۱۳۹۴). طراحی و ساخت میز چوبی بر اساس تزیینات صندوق قبر چوبی شیخ صفی‌الدین اردبیلی و شاه اسماعیل صفوی، کارشناسی ارشد، ایران، تبریز. دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، دانشکده هنر اسلامی.]
- Sannati Irani, Haleh. (2012). Designing and implementation of wooden lighting in interior spaces of Sheikh Safi al-din Ardabili's tomb based on its wooden works. (Unpublished master's thesis). Islamic art university of Tabriz, Tabriz, Iran. [in Persian]
- [صنعتی ایرانی، هاله. (۱۳۹۱). طراحی و اجرای لایتینگ‌های چوبی در

[یاوری، حسین. (۱۳۹۲). هنرهای سنتی در ایران در یک نگاه. چاپ اول، تهران: انتشارات آذر.]
 Yosefi, Hasan and Gholmaghanizadeh asl, Malakeh. (2010). *Shiee art in historical and cultural collection of Sheikh Safi al-din Ardabili*. First edition. Ardabil: Yavarian. [in Persian]
 [یوسفی، حسن و گلمغانی‌زاده اصل، ملکه. (۱۳۸۹). هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی‌الدین اردبیلی. چاپ اول، اردبیل: انتشارات یاوریان.]
 Zare, Fredrish. (2006). *Tomb of Sheikh Safio al-din Ardabili*. (Translated by Khansari Mosavi, S.). First edition. Tehran: Farhangestane Honar. [in Persian]
 [زاره، فردریش. (۱۳۸۵). بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی. ترجمه خوانساری موسوی، صدیقه. چاپ اول، تهران: فرهنگستان هنر.]

فضاهای داخلی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر اساس آثار چوبی آن، کارشناسی ارشد، ایران، تبریز. دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، دانشکده هنر اسلامی.]
 Shojae Noori, Nikoo. (2015). *Wood and wooden art of it*. First edition. Tehran: Morakkabe sefid. [in Persian]
 [شجاع نوری، نیکو. (۱۳۹۴). چوب و هنرهای چوبی آن. چاپ اول، تهران: مرکب سپید.]
 Tajvidi, Zahra. (2014). *The treasures of Khatam motifs*. First edition. Tehran: Farhangsaraye Mirdashti. [in Persian]
 [تجویدی، زهرا. (۱۳۹۳). گنجینه نقوش خاتم، چاپ اول، تهران: انتشارات فرهنگسرای میر دشتی.]
 Yavari, Hossein. (2013). *Traditional art in Iran at a glance*. First edition, Tehran: Azar. [in Persian]

